

7 дәріс. Қазақстанның Кеңес дәуіріндегі және тәуелсіз дамуы жылдарындағы тұрғын үйлер және қалалар (2 сағат).

Мақсаты: студенттерге Қазақстанның Кеңес дәуіріндегі және тәуелсіз дамуы жылдарындағы қоныстар мен тұрғын үйлер және қалалар туралы оқытып үйрету болып табылады.

Дәріс жоспары:

1. Кеңес дәуіріндегі тұрғын үйлер және қалалар
2. Қазақстанның тәуелсіз дамуы жылдарындағы тұрғын үйлер және қалалар

Кілт сөздер: этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, баспана, киім, тағам.

Ауылдар мен селолардың архитектуралық – жоспарлауы бойынша орналасуына революцияның, 1920-30жж. ұжымдастырудың және 1950жж. тың игерудің әсері. Ауыл тұрғын үйлерінің мөлшерлері мен жоспарлары. Құрылыс материалдары мен құрылыс әдістері. Архитектуралық безендіру. Интерьер (бөлменің ішкі көрінісі). Үй-жайлардың құрылысы. Тұрғын үйдегі жалпы және жеке жабдықтар. Кіші, орташа ірі қалалар. Облыс орталықтары, Солтүстік және оңтүстік астана (Астана мен Алматы). Қалаларды салу және жоспарлаудың ерекшеліктері. Қала шаруашылығы. Қалалықтардың тұрғын үйлері. Қала типтес поселкелер, ауылдар мен селолар.

Қазан төңкерісінен кейін қазақтардың өмірі әлеуметтік экономикалық жағынан түбегейлі өзгеріп, отырықшылыққа көшу басталды. Соның нәтижесінде, ауылда тұрғын үй құрылысының кең қанат жаюына байланысты 1920 жылдары республикада 8257 отырықшы ауылдар пайда болды.

Қазақстанда жаппай ұжымдастыру үрдісі 1929 жылы басталып, 1930 ж. қарай колхоздарда шаруа қожалықтарының 22,5 % болды. Сол кездегі партия мен үкімет совхоздар мен колхоздардың құрылуына үлкен көңіл бөлді.

Колхоз құрылысының алғашқы жылдарында Қазақстанда үй-жайлардың екі түрі болды. Қысы қатты болатын солтүстік аудандарда жабық жайлар, яғни негізгі тұрғын үй мен оның екі немесе үш жағынан жапсарласқан қора-қопсысы бір шатырмен жабылған түрлері кең тарады. Мекен-жайға тек шаруашылық жабық аула арқылы кіруге болды. Мұндай бір шатырдың астында малды ұстау аязды күндері қолайлы болды. Көшеден кіргенде бірінші мал қора арқылы тұрғын үйге өтетін, мал қора «сиыр қора», «ат қора», «тезек қора» сияқты бөлімдерден тұрды.

Бұндай жоспарланған үйлер Орал, Ақтөбе, Қостанай, Торғай, Солтүстік Қазақстан Көкшетау, Ақмола, Қарағанды, Семей, Павлодар және Шығыс Қазақстан облыстарына тән болды. Мұндай жайлардың мал қорамен бірге болуы санитарлық жағынан қолайсыздық тудырды. Сондықтан үйлердің мұндай түрлері соғыстың алдында және одан кейінгі кезеңде жойыла бастады. Енді жабық жайларда шаруашылық аула мен тұрғын жайды бөліп тұратын дәліз (сенек, калидор, ауыз сенек, көше, қарсы үй) пайда болды.

Оңтүстік аудандарға (Қызыл Орда, Шымкент, Жамбыл, Алматы және Талдықорған) ашық мекен-жайлар тән. Егін шаруашылығы дамыған аудандарда мекен-жайға арналған жер бақша немесе бақ өсіру үшін қолданылды. Бүкіл мекен-жай (тұрғын үй мен шаруашылық құрылыстары) шарбақпен қоршалып, шаруашылық аула шатырсыз болды, оған бақша немесе бақ жалғасып кетті. Үй фасады көшеге қарады, шаруашылық және мал қоралар ауланың ұзына бойына

орналасты, ал бау мен бақша мекен-жайдың түкпірінде болды.

Мұндай мекен-жайдағы үйлер ас үй (долиз) және тұрғын бөлмеден (түпкі там) тұрды. Үйдің оңтүстігінен ашық шаруашылық ауласы жалғасты, ол шарбақ пен немесе сазкесектерімен (гуваляк) қоршалды. Мекен-жайдың батыс жағында отынға арналған сарай (отынхана) және мал қора (мал хана), оңтүстік-шығыс бұрышында шөпке арналған қоршау орналасты.

Оңтүстік өңірлердегі мекен-жайдың құрылыс материалы мен долиз, хона (мал-хона, отын-хона) атауларынан өзбек халқының әсерін анық көруге болады.

Мекен-жайдың негізгі екі түрінен басқа соғысқа дейінгі кезеңде тағы бір аралық түрі болды. Мұнда тұрғын үйге жалғасқан немесе бөлек орналасқан мал қорасы болды, шаруашылық ауласы болмады. Мекен-жай қоршалмады, жан-жағы ашық және үй мен мал қораға жалғасқан жер қолданылмады. Мекен-жайдың мұндай түрлері тек мал шаруашылығымен айналысатын аудандарда кең тарады, сондықтан мекен-жай маңындағы жер пайдаланылмады.

Қазақстанның барлық аймақтарында бір камералы үйлердің орнына екі камералы үйлер соғысқа дейінгі жылдарда көбейе түсті, бірақ, әр облыс үйлерінің өзіндік белгілері болды, аймақтың экономикасы, табиғи-географиялық жағдайлары мен көршілердің әсерінің негізінде пайда болған олардың айырмашылығы құрылыс материалы, шатырының формасы, жылыту жүйесінде еді.

Қазақстандағы ауылшаруашылығын ұжымдастырудан кейінгі жылдары бір камералы үйлерді ортасынан қазандық арқылы бірдей емес екі бөлікке бөлетін болды. Басында жылытқыш қабырғаны төбеге дейін жетпейтіндей етіп салды, ал қабырға мен пештің арасында кең өтетін жер қалдырды. Кейіннен жылытқыш қабырғаны төбеге дейін жеткізіп, пеш пен қабырға арасын тарылтып, есік жасайтын болды. Нәтижесінде екі бөлме пайда болды: ас үй (кішкене жақ, ауыз үй) және тұрғын бөлме (қонақ үй, төр үй). Тұрғын бөлмеге шаруашылық құрылыстары (клет, шошала және т.б.) жалғасты. Алайда мұндай екі камералы үйлердің де қолайсыз жақтары да (бөлмелері тар, төбе, ағаш еден, іргесінің болмауы, жарықтың аз түсуі және т.б.) көп болды. Екі камералы үйлердің басты кемшілігі ауыз үйдің болмауы еді. Сонымен қатар, құрылыс материалдары да әр аймақта климаты мен салынатын құрылыс түріне байланысты әр түрлі болды. Мәселен, далалы аудандарда ертеден келе жатқан арзан материал «шым» ұзақ уақыт бойы қолданылып келді. Тіпті соғыстан кейінгі уақытта да Ақтөбе, Семей, Қостанай облыстарында шым құрылыс салуда қолданылды. Солтүстік-Шығыс, Шығыс және Солтүстік Қазақстанның орманды аудандарында үйлер бөренелерден тұрғызылды. Қазақстанның оңтүстігіндегі өзбек, ұйғырлармен көршілес аудандарда үй қабырғаларын, шаруашылық құрылыстары мен қоршауларды саз балшықтан салу кең тарады. Маңғышлақта, әсіресе, теңіз жағалауындағылар үйді ұлутастан (камень-ракушечник) салды. Бұндай тастардың жылу өткізгіштігі төмен болады және жеңіл өңделеді. Алайда, бұл кезеңде негізгі құрылыс материалы шикі және саман кірпіш болды.

Соғыстан кейінгі жылдарда Қазақстан Республикасында жалпы экономиканың біршама жақсы дамуы байқалады. Бұл даму республиканың қоғамдық өмірінің барлық салаларына тән белгі. Оның көрінісіне Қазақстанның барлық аймақтарындағы елді мекендер мен тұрғын үйлердің кең қанат жая бастауы дәлел бола алады.

Үйлер құрылысының жетілуімен бірге жылыту жүйесі де жоғары деңгейге көтерлді. Соғысқа дейін саз балшықтан істелген қазандықтар пештің негізгі түрі болса, соғыстан кейінгі жылдары ас үйлерде ас пісіретін плиталар пайда болды. Оңтүстік аудандарда қазандық енді аулаға (жазғы ас үй), ал басқа аудандарда шаруашылық құрылыстарына (шошала, клет, қора, қарсы үй) көшірілді. Кейбір өңірлерде (Семей, Қарағанды, Целиноград) ас үйде плитамен бірге нан пісіретін пештер (нан пеш) салынды.

Қазақстанның оңтүстігінде (Қызылорда, Шымкент, Жамбыл, Алматы, Талдықорған облыстары) үйлерде верандалар (дәліз) салына бастады. Ағаш едендер, шатыр, төбелер, іргетас, плиталардан пайда болуы сол кездегі қазақ халқының баспана құрылысының біршама алдыға жылжығандығын көрсетеді.

Құрылыс ісінің кемелденуіне байланысты екі камералы үйлермен қатар дамыған шаруашылық құрылыстары бар үш камералы үйлер де шыға бастады.

Кей облыстарда (Семей, Қарағанды, Павлодар, Оңтүстік Қазақстан) тұрғын бөлмелері қатар-қатар орналасқан, шығар есік ортаңғы бөлмеге (ауыз үй, орта үй) келетін үш камералы үйлер тарады. Бұндай үйлерді «қоржын үй» деп атады.

Әдебиеттер:

1. Н. Алимбай., М. Муқанов., Х. Арғынбаев. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. - Алматы, 1994.
2. Казахи. Историко-этнографический очерк. - Алматы, 1985.
3. Востров В.В., Кауанова К.К. Материальная культура казахского народа на современном этапе. - Алматы, 1972.
4. Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. - Алма-Ата, 1986.
5. Коншин Н.Я. Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области // Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 г. - Семипалатинск, 1901. - С. 9-19.
6. Коншин Н.Я. По Усть-Каменогорскому уезду. Путевые заметки. - Семипалатинск, 1899. - 51 с.
7. Коншин Н.Я. Краткий исторический очерк Семипалатинского края // Наше хозяйство. - 1923. - № 9. - С. 34-40.
8. Коншин Н.Я. К вопросу о переходе киргиз Семипалатинской области в оседлое состояние // Наше хозяйство. - 1923. - № 10. - С. 41-47.
9. Арғынбаев Х.А. Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и нач. XX веков (По материалам Восточного Казахстана) // Труды ИИАЭ. - Алматы, 1959. - Т. 6. - С. 19-90.
10. Культура и быт казахского колхозного аула. - Алма-Ата: Наука, 1967. - 304 с.

11. Востров В.В., Кауанова Х.А. Материальная культура казахского народа на современном этапе. - Алма- ата: Наука, 1972. - 231 с.
12. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII-начале XX века. - Алма-Ата: Наука, 1971. - 634 с.
13. Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков. - Алма-Ата: Наука, 1980. - 254 с.